

ગુજરાત કે અભિલેખ

ડૉ. રીના

એસોસિએટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગાધ્યક્ષ

સાહૂ જૈન કॉલેજ, નજીબાબાદ,
જિલા—વિજનૌર, ઉંપ્રો

સારાંશ

અભિલેખ ઇતિહાસ કી અમૂલ્ય નિધિ ધરોહર હું। અભિલેખ મેં પ્રાય: વિભિન્ન રાજાઓં કી પ્રશંસા હી પ્રમુખ વિષય રહી હૈ। અભિલેખ ઇતિહાસ કી દૃષ્ટિ સે બહુત મહત્વપૂર્ણ હૈ। ગુજરાત મેં ચાલુક્યવંશ કા બહુત વિસ્તાર થા। ગુજરાત કે ચાલુક્યવંશ કે જો અભિલેખ હૈ ઉનકે કુછ અભિલેખ અતિ સક્ષિપ્ત, ખાણેડત ઔર અધૂરે હું અધિકાશ અભિલેખોં મેં પ્રાય: એક હી ભાષા—શૈલી તથા પદ્ધતિ કો અપનાયા ગયા હૈ। ઇનકે લગભગ 75 અભિલેખ સમ્પાદિત હો ચુકે હું। ઇન અભિલેખોં મેં વિક્રમ, શક સમ્વત્ત તિથિયાં અંકિત હૈ। ચાલુક્ય વંશીય અભિલેખોં મેં ધર્મ ઇત્યાદિ વિષયોં પર કાફી કુછ દેખને કો મિલતા હૈ। ચાલુક્ય વંશ અભિલેખ કાવ્યાત્મક દૃષ્ટિ સે ભી અતિ સુન્દર પદ્ય શૈલી મેં લિખે ગયે હું। ઐસા લગતા હૈ કે માનો ઉન પર હેમવન્દ, કાલિદાસ આદિ વિદ્વાન કવિ કા પ્રભાવ રહા હૈ। ઇસા કી ગ્યાહરવીં શતાબ્દી મેં ગુજરાત મેં ચાલુક્યોં કી શક્તિ કા શ્રી ગણેશ હુંઅ હૈ। ચાલુક્ય વંશીય રાજાઓં કે શાસન, વ્યવિત, રાજનીતિ કલા આદિ કા જ્ઞાન તત્કાલીન અભિલેખોં, પ્રસ્તરોં વ તાપ્રાપત્રોં પર ઉલ્લિખિત શાસન—પત્રોં તથા સાહિત્યિક રચનાઓં સે હોતા હૈ। ચાલુક્ય વંશીય અભિલેખોં કા વર્ણન ઇસ પ્રકાર હૈ।

શોધ પત્ર કા સંક્ષિપ્ત વિવરણ નિમ્ન પ્રકાર હૈ:

ડૉ. રીના,

“ગુજરાત કે અભિલેખ”

શોધ મંથન,

સિતમ્બર 2017,

પેજ સંં 252–257

[http://anubooks.com/
?page_id=581](http://anubooks.com/?page_id=581)

Artcile No. 37

आबू अभिलेख

प्रस्तुत अभिलेख सुन्दर पद्यात्मक काव्य का उदाहरण है। इसमें चालुक्य वंश के साथ उनके मन्त्री वस्तुपाल और तेजपाल का वर्णन किया गया है। इस लेख का सम्पादन – एच० ल्यूडर ने ‘एपिग्राफिया इण्डिया’ भाग–VIII पृ० 200 सं० 208 पर किया है।

श्रीधर देवपट्टन

इसके प्रारम्भ में तीन पद्यों में शिव की स्तुति की गई है।¹ इसके सोमेश्वर के मंदिर और वस्त्राकुल के सदस्यों की प्रशंसा की गई है। अन्तिम पद्य बहुत खण्डित है वह भाग भी खण्डित है जहाँ कवि का नाम है।

वेद नगर प्रशस्ति

इस अभिलेख में मूलराज, चामुण्डराज, वल्लभराज, दुर्लभराज, भीम, करण, जयसिंह और कुमारपाल के शासन और विजयों का वर्णन है।²

गिरनार अभिलेख

यह पद्यात्मक लेख है।³ यह अभिलेखों में प्रसिद्ध गिरनार पर्वत पर स्थित संग्राम सोनी के मन्दिर के पश्चिम में नन्देश्वर की मूर्ति के पास स्थित है। कुमारपाल जैन धर्म के प्रति उदार दृष्टि रखता था।

किरदू अभिलेख

यह अभिलेख में महाराजाधिराज भीम द्वितीय के शासनकाल में लिखवाया गया था। भीम द्वारा किरदू के सामन्त मदनाब्राह्मणदेव और उनके मुख्यमंत्री तेजपाल का नाम आया है। इसमें तेजपाल की पत्नी का नाम खण्डित है और भगवान की मूर्ति का नाम भी खण्डित है। हो सकता है कि वह सोमेश्वर की मूर्ति हो और यह अभिलेख सोमेश्वर मन्दिर में मिला हो।⁴

गाला अभिलेख

यह अभिलेख कुमारपाल के समय वि०स० 1201 में लिखवाया गया है इस लेख की तिथि का एक अंक खण्डित है।⁵ यह अभिलेख गद्यात्मक है। कुमारपाल के महामात्य महादेव इनके प्रशासन की देखभाल करते थे। इनके दो अन्य मन्त्रियों के भी नाम मिलते हैं। जो क्रमशः इस प्रकार है— “अम्बप्रसाद” और “चाडदेव” ये दोनों काठियावाड में नियुक्त किये थे बाद का अभिलेख खण्डित होने के कारण पढ़ने योग्य नहीं है। इसलिए अधिक जानकारी प्राप्त नहीं होती। यह अभिलेख काठियावाड के राज्य के गाला गांव में देवी के मन्दिर के दरवाजे के ऊपर लिखा हुआ मिला है।

उदयपुर स्तम्भ अभिलेख

इस अभिलेख में अक्षरत्रयी के अवसर पर उदयपुर ब्रह्मगिरी चतुष्टी में समवता के गांव का आधा भाग अपने मष्ट माता-पिता के आत्मा की शान्ति के लिए दे दिया गया था। यह गद्यात्मक शैली में लिखा गया है। यह उदयपुर से प्राप्त हुआ है।

बम्बई रायल एशियाटिक सोसायटी ग्राफ्ट

भीम द्वितीय द्वारा इस दान-पत्र का उल्लेख किया गया है, लेकिन ‘ई० हुल्श’ ने इसको

ગુજરાત કે અભિલેખ

ડૉ. રીના

કરણ—પ્રથમ કે ‘સનક દાન—પત્ર’ મેં બતાયા હૈ। ઐસા પ્રતીત હોતા હૈ કે યે દોનોં અભિલેખ વટેશ્વર ને લિખે હૈ। મહાસંધિવિગ્રહીક ચણ્ડીશ્વરણ ને દાન—પત્ર લિખા હૈ। અતઃ સમ્ભવ હૈ કે ભીમ—પ્રથમ કે સમય હી લેખ લિખા ગયા હો। પ્રસ્તુત અભિલેખ મેં દાન કા વર્ણન કિયા ગયા હૈ।⁶

ડોહડ અભિલેખ

યહ અભિલેખ ડોહડ મેં એક જલાશય કે પાસ મિલા હૈનું। ઐસા પ્રતીત હોતા હૈ કે ઇસ અભિલેખ કી પુનરૂક્તિ કી ગઈ હૈ। યહ લેખ રાજા જયસિંહ સિદ્ધરાજ કે સમય મેં લિખા ગયા હૈ। ઇસ અભિલેખ મેં દો તિથિયાં પ્રતીત હોતી હૈનું એક તિથિ જયસિંહ કે સમય વિક્રમ સમ્વત् 1196 કી હૈ ઔર દૂસરી કુમારપાલ કે સમય વિક્રમ સમ્વત् 1202 કી। ઇસમાં જયસિંહ કે લેખ કી સમી બાતે પુનરૂક્ત કી ગઈ હૈ।⁷

ચિત્તૌડુંગઢ અભિલેખ

યહ અભિલેખ પદ્યાત્મક હૈ। ઇસ અભિલેખ મેં કુમારપાલ દ્વારા આધુનિક ચિત્તૌડુંગઢ મેં ત્રિત્રકૂટ પર્વત પર યાત્રા ઔર ઇસ અવસર પર દાન દેને કા વર્ણન હૈ। ઇસકે પહલે પાંચ પદ્યોં મેં શિવ ઔર સરસ્વતી કી પૂજા કી ગઈ હૈ। ઉસકે પશ્ચાત સિદ્ધરાજ ઔર કુમારપાલ કા વર્ણન કિયા ગયા હૈ। કુમારપાલ ને શાકભરી કે રાજા કો હરાયા ઔર સપાદલક્ષમ રાજ્ય કો નષ્ટ કર શાલિપુર ચલા ગયા। ઉસકે બાદ ચિત્તૌડુંગઢ પર્વત પર જાકર વહું કે મન્દિરોં, સ્થાનોં ઓર ઝીલોં કા વર્ણન કિયા હૈ। યહ અભિલેખ રાજપુતાના કે ઉદયપુર કે ચિત્તૌડુંગઢ મેં મોકલા જી કે મંદિર સે પ્રાપ્ત હુઆ હૈ।⁸

પાલી અભિલેખ

પાલિકા શહર કો હી આધુનિક પાલી કે નામ સે જાના જાતા હૈ। કુમારપાલ એક શક્તિશાલી રાજા થા, ઉસને શાકભરી કે રાજા કો હરાયા જિસે ચહમાન રાજા અર્ણોરાજ કે નામ સે જાના જાતા હૈ। ઇનકા મન્ત્રી મહાદેવ થા।⁹ ઉસકે બાદ ‘પાલિકા વિષય’ કા નામ આયા હૈ જહાઁ ચામુણ્ડરાજ કા શાસન થા। ઇસસે જ્યાદા ઇસ અભિલેખ મેં જાનકારી નહીં મિલતી।

જલોર અભિલેખ

જલોર અર્થાત્ જાબલિપુર સે સમ્વાન્ધિત કાન્ચનગિરિ કે કિલે પર યહ બનવાયા ગયા થા। દૂસરે ભાગ મેં દક્ષિણી મારવાડ કે ભગવાન ઔર ચહમાન પરિવાર કે આભૂષણ મહારાજ સમરસેન દેવ કે આદેશાનુસાર વિ૦૯૦ 1242 મેં યશોવીર પુત્ર પરશુ દ્વારા બનવાયા ગયા થા।¹⁰ કુમર વિહાર નામક ઇસ મન્દિર મેં પાશ્વરનાથ કી મૂર્તિ સ્થાપિત કર વિક્રમ સમ્વત् 1221 મેં યહ મંદિર બનવાકર સચ્ચે જૈન નિયમોં કો ધારણ કરને કે લિએ દેવાચાર્ય કે સંરક્ષણ મેં દિયા ગયા થા। યહ અભિલેખ એક મસ્ઝિદ કે ઊપર ખુદા હુઆ મિલા થા।

કિરદુ શિવ—મન્દિર અભિલેખ

યહ અભિલેખ કહીં પ્રકાશિત નહીં કિયા ગયા હૈ। લેકિન ડી૦૩૦ ભણ્ડારકર ને ઇસકે વિષય મેં થોડી સે જાનકારી “નાર્થ ઇણ્ડિયન ઇન્સ્ક્રેન્ચન્ઝ” સંખ્યા 250 પર દિયા ગયા હૈ। ઇસકા સમય વિક્રમ સમ્વત્ 1198 હૈ।

प्राची अभिलेख

यह अभिलेख काठियावाड़ में सोमनाथ पट्टन से 15 मील दूर प्राची के पूर्व में मिला है।¹¹ इस अभिलेख में चालुक्यवंशी राजा मूलराज का वर्णन मिलता है। इनका नाम अभिलेख में खण्डित अवस्था में प्राप्त हुआ है। चामुण्डराज, दुर्लभराज, भीमदेव-1, करणदेव, जयसिंह और कुमारपाल ने सोमनाथपट्टन में कक्कक के पुत्र गज्मदेव को वहाँ का राज्यपाल बनवाया। गृमदेव ने धर्मादित्य के खिलाफ एक सफल आन्दोलन किया। इस अभिलेख का नीचे का भाग खण्डित है और अन्य महत्वपूर्ण तथ्यों की जानकारी नहीं मिलती है।

उज्जैन अभिलेख

इस लेख का समय विक्रम सम्वत् 1195 है।¹² इसमें भगवान कीर्तिनारायण का नाम आया है परन्तु बाद का भाग खण्डित है। यह अभिलेख चालुक्य वंश और परमावंश के इतिहास की दृष्टि से अत्यधिक महत्वपूर्ण है जयसिंह ने यशोवर्मन को हराकरण अवन्ति पर विजय प्राप्त की थी। जो स्पष्ट दृष्टिगोचर नहीं होता है।

पालनपुर दान-पत्र

इसका समय विसं 1120 है यह अभिलेख पूर्णचन्द नेहर को पालनपुर में प्राप्त हुआ है। इस अभिलेख में गुजरात के राजा चालुक्यवंशी भीम-1 के शासन के विषय में बताया गया है। इसने इला पर अपना पड़ाव डाला ओर वरणावधाग्राम के जनक नामक मोदा ब्राह्मण को तीन हला भूमि दान में दी और इस भूमि की सीमा भी बताई है वार-असावली पद्मा, चहिमद्रयाल और केशव और अन्त में दान-पत्र लिखने वाले कायरस्थ कक्कक का नाम दिया है।¹³

फ्रामेन्ट ऑफ कीर्तिस्तम्भ इन्सक्रिप्शन्स

इस अभिलेख में 108 पद्य माने जाते हैं।¹⁴ यह अभिलेख जयसिंह के कीर्ति स्तम्भ के रूप में स्थित है यह अभिलेख पूर्ण अवस्था में प्राप्त नहीं हुआ। इस अभिलेख से यह ज्ञात होता है कि सिद्धराज ने जनता के कल्याण के लिए अनेक कार्य किये, झीलों का निर्माण करवाया। इस अभिलेख से हमें चार वर्णों की भी जानकारी प्राप्त होती है। अभिलेखों में रेवा नदी का मात्र नाम आया है इससे अधिक कोई जानकारी प्राप्त नहीं होती। यह अभिलेख गुजरात के इतिहास के लिए बहुत महत्वपूर्ण हो सकता था।

साम्बर अभिलेख

साम्बर अभिलेख के प्रारम्भ में शिव की स्तुति की गई है। उसके पश्चात चालुक्यवंशीय राजाओं की प्रशंसा दृष्टिगोचर होती है। इसमें चालुक्यवंशावली के विषय में जानकारी मिलती है—मूलराज, चामुण्डराज, दुर्लभराज, भीम, करण और जयसिंह आदि के विषय में पता चलता है।¹⁵ इस अभिलेख में 28 पक्षितयां हैं यह अभिलेख साम्बर के उमर-शाह-काकून से मिला है। इसके बाद यह जोधपुर राज्य के “सरदार संग्रहालय” में ले जाया गया है।

नन्ना अभिलेख

इस अभिलेख में चालुक्यवंश के राजाओं का वर्णन मिलता है। मूलराज, चामुण्डराज, दुर्लभ, भीमदेव, करण, जयसिंह, कुमारपाल आदि चालुक्यवंशी राजा थे। इसमें अणहिलपाटक के

ગુજરાત કે અભિલેખ

ડૉ. રીના

રાજા કૃમારપાલ દ્વારા સોમગ્રહણ પર્વ પર ભગવાન સે પ્રાર્થના કર પૂર્વજોં ઔર અપને યશ કી વૃદ્ધિ કે લિએ દાન કા વર્ણન હૈ। ઇસ અભિલેખ મેં ભગવાન વ્યાસ દ્વારા કિયા ગયા હૈ। ઇસ અભિલેખ કા સમય વિક્રમ સં 1212 હૈ।¹⁶

નના તામ્ર-પત્ર

નના તામ્ર પત્ર કા સમય વિક્રમ સમ્વત् 1219 હૈ ઔર ઇસકા પ્રકાશન “આર્કલોલિકલ સર્વે ઑફ ઇણિડયા” ને વર્ષ 1936–37 કી પૃષ્ઠાં 120 પર કિયા હૈ।

બાલી અભિલેખ

યહ અભિલેખ રાજપુતાના કે જોધપુરા રાજ્ય કે બાલી મેં ભુગતામાતા કે મન્દિર કે ચૌક મેં સ્તમ્ભ કે ઊપર લિખા હુआ હૈ। કૃમારપાલ અણહિલપાટક કા શાસક થા। મહાદેવ ઉનકા અમાત્ય થા। દણ્ડનાયક વિજયજલદેવ નદ્દૂલ કા રાજ્યપાલ થા ઔર બાલી ગ્રામ કે ભગવાન અનુપમેશ્વર કો દાન અર્પણ કિયા ગયા હૈ। વિજયજલદેવ દ્વારા દેવી ભૂસ્ત્રણ કી પૂજા કે લિએ બાલી મેં એક ગ્રામ ઔર ભૂમિ દાન મેં દી ગઈ હૈ।¹⁷ ઇસકા સમય વિક્રમ સમ્વત् 1216 હૈ।

નાદ્દૂલ પત્ર

યહ અભિલેખ કાયરથ પણિડત મહીપાલ ને લિખા થાં યહ દાન-પત્ર ઉનકે સામન્ત, યોગરાજ કે પૌત્ર, વસ્તુરાજ કે પુત્ર શ્રી પ્રતાપ સિંહ દ્વારા બનાયા ગયા થા। પ્રતિદિન મિલે દાન કે દ્વારા ઉસને તીન જૈન મન્દિર બનાવાયે। નદૂતડાગિકા મેં મહાવીર કા, અરચિનેમિ કા તીસરા લમ્બદડીગ્રામ મેં અજિત સ્વામીદેવ કા દાન ન કરને પર હજારોં વર્ષોં તક બ્રાહ્મણ ઔર ગૌ હત્યા સે લિપ્ત રહને કી બાત ભી બતાઈ હૈ। કૃમારપાલ ને ઇસકા સમય 1213 વિક્રમ સમ્વત्, મેં ઉત્કીર્ણ કરવાયા।¹⁸

ઇસ પ્રકાર હમ કહ સકતે હું કી ગુજરાત કે ચાલુક્ય વંશી અભિલેખોં કે દ્વારા વહું કી સાહિત્યિક રચના રાજાઓં કા, શાસન કા, પ્રસ્તરોં વ તામ્ર પત્રોં પર ઉલ્લિખિત શાસન પત્રોં, રાજનીતિ, કલા આદિ કા જ્ઞાન મિલતા હૈ। વૈસે તો ગુજરાત કે ચાલુક્ય વંશોં કે અભિલેખ લગભગ 70 સે ભી અધિક સ્થાનોં સે પ્રાપ્ત હો ચુકે હૈ। પરન્તુ યહું કુછ હી અભિલેખોં કા વર્ણન કિયા ગયા હૈ। જૈસે આબુ અભિલેખ, શ્રીધર દેવપદ્મન પ્રશરિત, વેદનગર, કિરદૂ ગાલા, ઉદયપુર સ્તમ્ભ અભિલેખ, બમ્બરી રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી ગ્રાફટ, ડોહડ, ચિત્તૌડગઢ, પાલી, જલોર, કિરદૂ શિવ મન્દિર અભિલેખ, પ્રાચી અભિલેખ, ઉજ્જૈન અભિલેખ, પાલનપુર દાન-પાત્ર, ફ્રાગમેન્ટ ઑફ કીર્તિ સ્તમ ઇન્સક્રિપશન્સ, સામ્બર અભિલેખ, નના અભિલેખ, નના તામ્રપત્ર, બાલી ઔર નાડ્લૂ પત્ર હૈન્ન। પ્રસ્તુત અભિલેખોં સે ગુજરાત કે ચાલુક્ય વંશ કે અભિલેખોં કા મહત્વ પર પ્રકાશ પડ્યું હૈન્ન। ઇન અભિલેખોં કે અધ્યયન સે ઇસ નિષ્કર્ષ પર પહુંચતે હૈ કી યે અભિલેખ કાવ્ય-તત્ત્વોં કી દૃષ્ટિ સે વિકસિત નહીં હૈ કયોંકિ અભિલેખોં કા ઉદ્દેશ્ય કિસી ઘટના વિશેષ કો ઉલ્લિખિત કરના યા આશ્રયદાતા કી પ્રશંસા કરના હોતા થા। અતઃ સમય, સ્થાન એવં વિષય કી સીમા મેં બંધકર રચના કરને મેં સૂક્ષ્મ સાહિત્ય દૃષ્ટિ કો અપનાના સમ્ભવ નહીં થા, ફિર ભી સ્વાભાવિક રૂપ સે અભિલેખોં મેં રસ, ગુણ, છન્દ, અલંકાર આદિ સાહિત્યિક વિશેષતાએં પર્યાપ્ત માત્રા મેં દિખાઈ દેતી હૈ।

संदर्भ

1. एपिग्राफि या इण्डिका, भाग-II पृ०-437
2. एपिग्राफि या इण्डिका, भाग-I पृ०-293
3. इण्डियन एण्टीकवेरी भाग-I पृ०-71
4. पूना ओरियण्टल, भाग-1, पृ०-41
5. डी०बी० डिसकालकर, पूना ओरियण्टल, भाग-15, पृ०-40
6. जे०एफ० फलीट ‘इण्डियन एण्टीकवेरी, भाग-XVIII, पृ०-108
7. एच०एच० ध्रुव, इण्डियन एक्टीकवेरी, भाग-X, पृ०-158
8. एफ० कीलहार्न, एपिग्राफिया इण्डिका, भाग-II, पृ०-421
9. डी०बी० डिसकालर, पूना ओरियण्टल, भाग-1, पृ०-41
10. आर०जी० भण्डारकर, एपिग्राफिया इण्डिका
11. डी०बी० डिसकालकर, पूना ओरियण्टल भाग-1, पृ०-38
12. डी०बी० भण्डारकर, इण्डियन एण्टीकवेरी, भाग-XLII, पृ०-258
13. के०ए० दीक्षित, एपिग्राफिया इण्डिका, भाग-XXI, पृ०-171
14. आर०सी० मोदी आल इण्डिया ओरियण्टल कान्फ्रेंस भाग-VII, पृ०649
15. बी०ए० रियू इण्डियन एण्टीकवेरी, भाग-LVIII, पृ०-234
16. जी०एस० ओझा, अन्वल ऑफ दि भण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इन्सटीट्यूट, भाग-XXIII, पृ०-314
17. डी०बी० डिसकालकर, पूना ओरियण्टल, भाग-I, पृ०-44
18. आर०जी० भण्डारकर, इण्डियन एण्टीकवेरी, भाग-XLI, पृ०-202